

(NÉP)ETIMOLÓGIAI SZÓGYŰJTEMÉNY

MOKÁNY SÁNDOR

I. A 'tákol, fércel; hevenyészve készít el valamit' jelentésű nyelvjárási *áklál* (Győr-vár; kérdőjeles helymegjelöléssel: Zala, valamint Somogy megye), *áklál'* (Kemenes-alja), illetőleg *áglál* (Nagykanizsa; Csököly; Ózdfalu) tárgyas ige (ÚMTsz. 1: 164) nyelvünknek (kiváltképp újabb) történeti-etimológiai szótárai szerint az ugor kori örökségünkhöz tartozó *akad*, *akaszt* tövéből keletkezett gyakorító képzőbokkal (TESz. 1: 104, 115; EWUng. 16). Az Új magyar tájszótárnak ugyanebben az *áglál* szócikkében találjuk a göcseji

áglányi 'ágakat, gallyakat összehány'ni'

főnévi igenevet is. E változat hangalakját és jelentéstartalmát minden bizonnyal az *ág* 'faág' főnév befolyásolta. Ti. Göcsejben a rég(ebb)i közlések az *áglál*, illetőleg az *áglányi* szónak (vö. *Az a ház csak uv van öszvő ákláva*) még csak az alábbi 'told-fold, hevenyében összetákol, összeaggat, tataroz, pl. megbomlott kertelést, házfődelet, ruhát' jelentéséről tudósítanak (MTsz. 1: 13). – Az eredeti szó alakjában végbement átídomulást, egyszersmind jócskán módosult jelentéstartalmát így ábrázolom:

áklál 'tákol, fércel; hevenyészve készít el valamit' → *áglányi* 'ágakat, gallyakat összehány' [← *ág* 'faág, gally']

II. A 'csimasz'-nak – a *krumplikukac*, *sárgafejű kukac*, *drótkukac*, *fejirkukac*, *kukac* és *csúr* megnevezésein kívül (vagy mellett) – a következő lexikai-, illetőleg hangalakváltozatait jegyezte fel Penavin Olga a Bácskai magyar nyelvjárási atlaszában:

(1 Szabadka, 2. Palics, 7. Martonos) *lóbogár*; (4. Bácsszőlős) *lóbogár* ~ *lótetű*; (6. Horgos) *lóbogár* ~ *pajorkukac*; (8. Kanizsa) *pajorkukac*; (3. Ludas) *pajorkukac* ~ *bajorkukac* ~ *pajor* és (5. Kispiaç) *spanyorkukac* (BácsMNYA. 107. o.; ld. a mellékelt szólaprészletet a következő oldalon.)

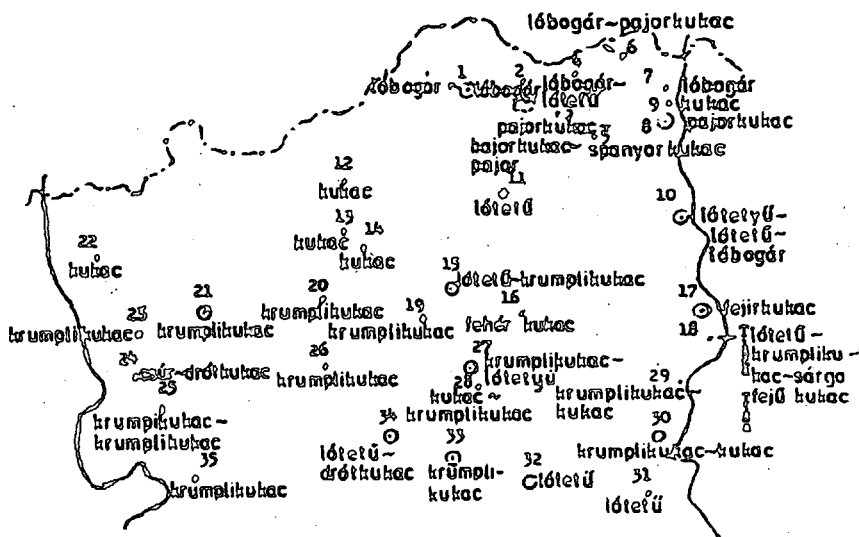
Az alábbiakban a

bajorkukac és a *spanyorkukac*

megnevezések keletkezésének indítékát/indítékait, létrejöttüknek körülményeit igyekszem – a térképlap nyújtotta szóföldrajzi tanulságok kiértékelésével – feltárni.

Figyelemreméltó, hogy a ludasiak nyelvérzéke a *pajorkukac* jelzői szerepű *pajor* előtagját a 'Dél-Németország keleti részén lakó német népcsoport névé'-vel, a *bajor*-ral, a kispiaçiaké viszont a *spanyol* népnév helyi *spanyor* változatával hozta kapcsolatba; értelmesítette. (A *pajorkukac* jelzőjének megváltoztatásában – a tévesnek vagy idegennek vélt előtag „értelmesített átírásában” – közrejátszhatott még e nyelvjárási

szókincsében esetleg meglevő *spanyor* 'spanyolviasz', illetőleg a *spanyormeggy* 'meggyfajta', *spanyornátha* 'spanyolnátha', összetételek *spanyor*-előtagja.) – Az eddig elmondottak így ábrázolhatók:



- (1) (Ludas:) *pajorkukac* → *bajorkukac* [← *bajor* 'népcsoport neve'] → Kispiaci:) *spanyorkukac* [← *spanyor* 'spanyol népnév'] ← *spanyornátha*, *spanyormeggy*

Ha tekintetbe vesszük azonban a nyelvföldrajz tanúságtételét, megállapíthatjuk, hogy a kispiai nyelvjárásban létrejött metamorfózisoknak másmilyen magyarázatai is lehetnek. Íme:

- (2a) *spanyorkukac* ← **bajorkukac* ← **pajorkukac*
vagy
(2b) *spanyorkukac* ← **pajorkukac*

Az (1) képlet szerint a ludasi *bajorkukac* belső szókölcsonzés, „átvándorlás” folyamánaképpen alakulhatott át a szomszédos kispiai nyelvben *spanyorkukac*-cá; a (2a) és (2b) pontokban vázolt, lehetségesnek vélt metamorfózis esetében viszont fel kell tennünk: vagy egymást követő, kétszeres belső átváltozás történt, azaz: **pajorkukac* → **bajorkukac* → *spanyorkukac*, vagy pedig e nyelvjárásban (hipotetikus) meglevő *pajorkukac* előtagja közvetlenül formálódott át *spanyorkukac*-cá.

Az adatok téréli elhelyezkedését látva és mérlegelve úgy ítélem meg, hogy az említett magyarázatok közül az (1) látszik a legvalószínűbbnek. (Magától értetődik, hogy e két település között kialakult rokonsági, baráti, személyi, gazdasági, közlekedési stb. kapcsolatrendszer ismerete bizonyára ennél határozottabb állásfoglalást eredményezne.)

III. *bolond* ‘kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére’

Kniezsa István a *bolond* szónak két jelentését adja meg: 1. ‘tor, töricht, verrücht, unvernüftig, narr’ és 2. ‘kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére’; az etimológiát magyarázó részben megállapítja, hogy ez a szláv jövevényszavunk „csak az eredeti ‘tévedés’ jelentésből fejlődhetett” (Kniezsa: SzJlsz. 99). – A 2. jelentés létrejöttének mikéntjét a TESz. (I: 333) azonban tisztázandónak tarja. – Az 1984-ben megjelent Néhány ujjevünk eredetéhez című cikkemben így magyaráztam meg e jelentés keletkezésének szemléleti hátterét: „– Az elnevezés indítékát abban látom, hogy ez a felfüggesztett kőnehezék – a szövőszéken végzett munka közben – lengő, himbálózó mozgást végez. Hasonló szemléleten alapul például a *rengő* ‘bölcső’ <: *reng* ‘(könnyű súlyú, bizonytalan alátámasztású vagy függő tárgy) ide-oda mozog, leng, lebeg, ring, hullámlázik’ (TESz. III, 380) vagy a népi *sétáló* ‘óra ingája’ (ÉrtSz.) <: *sétál* ‘szórakozásból jön-megy’ (SzegSz.). – A *bolond* főnév itt tárgyalt jelentése a szláv *blqdz* ‘tévedés, tévelygés’ (TESz. I, 333) főnévnek a magyar fejleménye; azaz: ‘tévelygés’ → ‘(mozgó, ingó, lengő) kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére’” (NéprNytud. 26–27: 73). Magyarázatomat a német nyelvű szövejtő szótárunk szerkesztői magukévá tették – vö. „Subst Bed 2 kommt vom unregelmäßigen Gang des Fadenspanners” –, de a cikkemre való utalásról megfélekedtek (EWUng. 121). – Az alábbiakban a fenti (rövidre fogott) értelmezésemet, érvelésemet több nyelvjárási adattal kiegészítem, és az ezek révén levonható jelentéstani összefüggésekre is figyelemzek. (A forrást fel nem tüntetett adatok az ÚMTsz.-ből valók.)

(1.1.) *bolom* [b..] (Szentgál), *bolo*” (Nagyszalonta), *bolo*” [b..] (Lovászipatona), *bolond* (Sümeg; Mezőtúr; Hortobágy; Hajdúböszörmény) ‘kerge <juh>’ (vö. [a *bolom birka*] „mégbolondull, elmarad a többitől, forgolódik, körbe legel”: Szentgál; „*bolond-toklyó* amellyik forog, kergül fejeveleje vizenyössé válik”: Mezőtúr; az ÚMTsz. cédulaanyagából) ~ (1.1.2.) *bolondozó* ebben: *bolondozó légy* (Hódmezővásárhely) ‘egy helyben körben forgó, döglődőfélben levő légy’ ~ (1.1.3.) állandósult szókapcsolatokban: *Bolond vagy, csakhogy nem keringsz!* (Karancs vidéke), *Bolond vagy, ha nem is forogsz* (Baja);

(1.2.1.) *bolondnak* (Őrszentmiklós) ‘a szövőszék sebesen forgó fonálgombolyítója’ (vö. „A [fonal]gombolyítót sebes forgása miatt bolondnak nevezik”: az ÚMTsz. cédulaanyagából); *bolond* (Uzon) ‘<szövőszék része>’; *bolond* (Kóbor) ‘a szövőszék verőbordája’ (MNYj. 24: 45) ~ (1.2.2.) *bolondító* (Gomba) ‘olyan hintaféle, amely egy függőlegesen álló karóból és egy ezen keresztben elhelyezett, körben forgatható rúdból áll; ennek a két végére ül vagy kapaszkodik egy-egy gyermek; bolondlimba’; *bolondlimba* ‘bolondító’ (Bókaháza); *bolondmalom* (Hódmezővásárhely, Cegléd) ‘ua.’ ~ (1.2.3.) *bolonkocsi* (Gyula, Medgyesegyháza, Nagykamarás, Újkígyós, Nagyzerénd), *bolon’kocsi* (Apátfalva, Makó) ‘körhinta’; *bolond-szekér* (Medgyesegyháza) ‘ua.’; *bolondmalom* (Hódmezővásárhely, Cegléd), *bolom-malom* (Doboz, Gyula) ‘ua.’;

(1.3.1.) *bolondfának* (Környe) ‘<a szekéren> a rúdszárny két végét összekötő fa; juha’ (vö. [azért nevevezik így] „mert fel-le mozog, az tartja fenn a kocsi elejét”: az ÚMTsz. cédulaanyagából) ~ (1.3.2.) *bolondkocsi* (Alföld; Kardoskút); Hódmezővásárhely); *bolonkocsi* (Mezőberény) ‘boglyába rakott gabona vagy széna behordására használt, rendszerint négy kerékből, egy rövidebb és egy hosszabb tengelyből,

valamint két hozzájuk kapcsolt hosszú, vastag póznából készült, háromszög alakú, alacsony szállítóeszköz, vontatókocsi'; *bolonkocsi* (Biharkeresztes) 'szénaszállításakor használt, jószággal húzatott két [sajt]kerekű kis szekér, amelyhez a vontatórúdat horoggal akasztják hozzá'; *bolondszekér* (Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve) 'boglyába rakott gabona vagy széna behordására használt szállítóeszköz; bolondkocsi'.

(2.) Ide kíváncsnak még a következő adatok: *el-bolondul* (Répcse melléke; Csíkvándorfalva; Borszék; Őrség, Szalafő; Zala megye Hetés, Dobronak) 'eltéved' (MTsz. 1: 157); *ebolondu* ~ *elbolondul* (Göcsej), *ebolondul* ~ *ebolondul* (Nagykani- zsa) 'ua.' (ÚMTsz. 2: 65); *elbolondul* (MNyA. 1162 *eltéved*).

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nyelvjárásainkban a *bolond(-)* több – eddig figyelmen kívül hagyott – jelentéskört fejlesztett ki:

1. '<csapongva> forgó, keringő <zavarodott elmeállapotú ember, kergekóros állat, döglődő légy>' ~ 2. 'a szövőszék hosszanti fonalainak kifeszítésére szolgáló fel-függesztett (lengő, himbálózó) könehezék'; 3. 'kézi erővel vadul (meg)forgatott kezdetleges körhintaszerű szerkezet' → 3b. 'körhinta'; 4. a rúdszárny két végét összekötő – (szabálytalanul) ide-oda, fel-le mozgó – fa; juha' ~ 5. 'a szövőszék verőbordája' ~ 6. '(fekvő nyolcasféle mozgással haladó) kis sajtkerekű alacsony szénaszállító eszköz'; 7. 'eltéved' (← 'irányt, célt tévesztve ide-oda bolyong, tévelyeg'). – Az utóbbi jelentés is belső fejleményként keletkezhetett, vö. például: *kába* 'bolond', 'kábult; kótyagos', valamint N. 'kerge <juh>' (TESz. 2: 289), illetőleg *megkávul* 'eltéved' (MNyA., uo.).

IV. A Beregszász nyelvjárásában följegyzett 'erdei fekete hangya' jelentésű

*büszke*²

főnév az EtSz. (1: 595) szerint ismeretlen eredetű. A kárpátaljai Dercen nyelvjárásában is fölfigyeltek erre a tájszóra; ott 'nagy vörös hangyá'-t jelent (ÚMTsz. 1: 659). Ezzel, a mindössze két adatból ismert nyelvjárási szóval sem a TESz., sem az EWUng. nem foglalkozik.

A *büszke*² szónak tulajdonképpen igen áttetsző az alaktani felépítése; ennek ismerete – az alábbi fejtegetésemből kiderül – egyszersmind megvilágítja etimológiáját is. – Gyermekkori tapasztalatomból, emlékeimből tudom, hogy mindkét hangyafajta erős illatú – bűzű – hangyasavat termel. Ha ugyanis egy megnyálazott hosszabb fűszállal kicsit felzavarjuk bármelyiknek a bolyát, a riadt mozgásba hozott katonák erős illatú savat bocsátnak rá (ezzel a „fegyverrel” védekeznek az ismeretlen „betolakodó” ellen). Erről a hangyasavas fűszálról nyalogattam le a kissé maró, de kellemes ízű hangyasavat. Nos, e két hangyafajta az erős illatú hangyasavról vette nevét: ez ugyanis a *bűz* 'szag; rossz, szúrós szag' főnévből alakult *-ke* kicsinyítő képzővel. Tulajdonképpen z-vel kellett volna írniuk az adatközlőknek, ha nem követték volna a nyelvjárási kiejtést, illetőleg – s ez állhat közelebb az igazsághoz – , ha felismerik a *büszke*² hangyanévben a kiejtése révén elhomályosult *bűz* főnevet. A Révai Nagy Lexikona egyébként így ír a „szúrós szagú” [én ritkítottam: – M. S.] hangyasavról: „Előfordul szabad állapotban a hangyában, főképen a nagy erdei hangyában (formicca rufa). Innét ered a neve is.” (RévLex. 9: 483).

V. Kiss Jenőnek A magyar madárnevek című munkájából megtudjuk, hogy a szlovákiai Berencs nyelvjárásában a 'kék cinege (Parus coeruleus)' jelentésű

cikolká

madárnév eredetét még nem sikerült megoldani (Kiss: MMad. 292). Néhány oldallal feljebb viszont tudomást szerzünk arról, hogy a 'cinke' jelentésű „*szikorá, szikorká* (Nyitragerencsér: Nyatl. 629.) jövevényszó; a szlovák *sýkora, sýkorka*: 'cinke' átvétele (Kiss Lajos: Nyr. 1975: 223)” (uo., 287). – Ez utóbbi (magyar és szlovák) adatokból viszont bizvást arra következtethetünk, hogy a *cikolká* madárnév is a szlovák *sýkorka* átvétele: ti. a Berencs nyelvjárásába átkerült **szikorká* szókezdő mássalhangzója affrikálódott (vö. *szigorú* > N. *cigorú, szikár* > N. *cikár, sziporka* > N. *ciporka, szippant* > N. *cippant, szirt* > N. *cirt* : TESz. 3: 748, 750, 762, 763, 765), a többeli *r*-je pedig *l*-lé változott (vö. N. *para* 'a háló szélére aggatott könnyű fadarab' > N. *pala* 'ua.', *paraszt* > R. *palazty* [= palaszi] származék, *paróka* > N. *palóka, szirup* > N. *szilop* : TESz. 3: 96, 102, 112, 765). – A *cikolká* változat tehát ilyen fejlődési sor végeredménye:

szlk. *sýkorka* > m. *szikorká* > *cikorká* > *cikolká*

VI. A 'rossz minőségű, köves föld; égevényföld' neve Szentgálon *égeményföld* (ÚMTSz. 2: 20). Az összetett szó jelzői szerepű előtagjának szerkezeti felépítése világos: az ég 'lángol' igéhez deverbális -(e)mény képző járult. Nyelvjárásainkban az *égemény*-nek él *égeményes* továbbképzett alakja is; vö. 1. *égeményes* (Zala megye; Somogy megye) 'gyúlékony'; 2. *égeményes* (uo.), *égeményës* (Cserszeztomaj; Kisdörgicse) 'nyáron könnyen áthevülő homokos, kavicsos <talaj>' (ÚMTsz., uo.). – E példák láttán felmerült bennem az alábbi kérdés: vajon nem lehettek-e hatással az -eményes ~ nyelvjárási -eminyes toldalékbokkal és/vagy ilyes szódarabbal ellátott szavak az Apátfalván följegyzett (ÚMTsz. 1: 775) 'csecsemő' jelentésű

csecsemínyës

névszó alakulásmódjára?

Nézzük meg, hogy milyen nyelvi elemből vagy elemekből állt össze a *csecsemínyës* szó, illetőleg ennek -eminyës szódarabja.

Bizonyos, hogy összetett szó -val van dolgunk; ismert alakja ugyanis a múltban úgy keletkezett, hogy a régi (**csecsemüj*) > **csecsemüj* előzményt feltételező) **csecseměj* -nek szabályosan alakult *csecsemi* 'csecsemő' változatához (vö. 1536: *chýchemýknek* 'csecsszopóknak': Peshy, ÚJT. 45: EtSz. 1: 898) denominális -ny és -(ë)s nomenképző kapcsolódott. A *csecsemínyës* kompozitumot tehát megörzött régi ségnek kell tekintenünk, mivel a denominális -n (~ ny ~ -m) névszóképző „ma már minden funkciójában elavult, sőt elavultnak tekinthető szinte az ómagyar kortól kezdve” (D. Bartha: Szóképz. 108). – Ennek a magyarázatnak azonban mintha ellentmondának az alábbi nyelvi tények. Bizonyos nyelvjárásaink ugyanis ismerik az 'emlő' jelentésű *ésecs*-ből alakult *csecsel* (Hajdúszoboszló) '<bárány> szopik' igének következő derivátumait: a *csecselés* (Istensegits–Dunántúl) 'szopás' főnevet, a *csöcsöllös* (Sorkikápolna; Göcsej) 'szopós <gyerek>' (ÚMTsz. 1: 775) melléknévet, valamint a *csöcselék* 'csecsemő' (Kemenesalja: MTsz. 1: 280 [*csëcsëlék*] a.) főnevet. Ezek a derivátumok azt sugallják, hogy a *csecsemínyes* olyan – a *csecselés*-hez,

csöcsöllös-höz, ill. *csöcselék*-hez hasonló – igei származékszó, amelyikben a *csecs* névszói alapszóhoz eredetileg **(ē)l + míny + (e)s képző* járult; vagyis címül írt szavunknak mintha **csecselmínyes*-féle előzménye lett volna. A nyelvtörténeti tényekkel megtámogatott első elemzés azonban ezt a lehetőségét, mint valós nyelvi alapot nélkülözött, kizárja.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az *égeményes*, *eredményes* ‘jó, helyes’ (Öcsöd, Békésszentandrás: ÚMTsz. 2: 202), *huzományos* ‘zsaroló, másét magához ragadó (ember)’ (Vas megye Őrség: MTsz. 1: 918), *leleményes*, *süteményes*, *veteményes* stb., illetőleg *köményes* ‘köménymagos pálinka’ (Székelyföld: MTsz. 1: 1207), *leményes* – vö. *leményös* ‘tokás’: *Van, aki a leményös lányt kedveli* (Hódmezővásárhely: ÚMTsz. 2: 807) – derivátumfélék hallatán az adott nyelvjárást sajátjának tekintő, nap mint nap ezzel élő „alak(tan)ilag” bizvást a felsoroltfélék közzé tartozónak vélheti/vélhetné a *csecsemínyes* ‘csecsemő’ szót is, merthogy a szabályos fejleményű *-emi* utótagját a közben eltelt hatalmas idő elszigetelte, eredeti értelmét szétmállasztotta, így a képzőkkel megtoldott *-emínyes* egészét az adott nyelvjárást beszélők (mai) nyelvérzéke könnyűszerrel toldalékbokornak vagy olyasfélének minősít(heti).

Az efféle „hovatartozás” – összetett szó-e vagy származékszó – megítéléséből fakadó bizonytalanság látható Andrásyné Kövesi Magdának (Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból: MNYj. 2: 103) *rézmin* szó magyarázatában is: a szerző e szót ti. inkább derivátumnak, mintsem személynévi eredetűnek véli. Kövessük nyomon okfejtését: „Valószínűleg e képzőt [ti. a *-mény*-nek nyelvjárási *-min(y)* változatát: – M.S.] találjuk – írja Andrásyné Kövesi Magda – a nagyon elterjedt *rézmin* szóban; *ruha rézmin* ‘ruhaszaggató’ (Nagylózs Nyr. XXX, 444); *rézmin* ‘ruhát nem kímélő vagy szaggató ember v. gyermek’ (Sopron MNY. XII, 44); *nëm hiábo ujjan rézmin a fiatá asszony*: ‘pazarló’ (Mihályi Kisfalud Nyr. XX, 473); *rézmi* ‘ruhát nem kímélő s szaggató ember vagy gyermek’ (Sopron MNY. XII, 44); továbbképzett alakban *rézműlni* ‘szaggatni’ (Sopron MNY. XII, 44)”. Ám a *ruharéz* alakváltozat alapján felteszi: „E szó [ti a *rézmin*; – M. S.] lehet a *rész* elvonásnak – *mány*, *-mény* képzős származéka, de lehet a [*Rézmán* személynévre visszavezethető; – M. S.] *rézmán* hasonulással keletkezett *rézmin* alakja is a vizsgált területen”. A következő mondat tartalma azonban a szóalkotás felé billenti a mérleg nyelvét. Íme: „E szó analógiájára keletkezett egy másik *-mény* képzős tréfaszó: *huzmin* a) ‘munkáért nagy bért, kiadott pénzért nagy kamatot kívánó uzsorás’, b) ‘csalfa’ (Sopron MNY. XXII, 43)” (uo. 103–104). Az alábbi adatok azonban – a nyelvészeink véleménye szerint – a *rézmin* személynévi eredetét igazolják: a feltehetően személynévi eredetű (vö. a szláv származású *Radó* személynévvél) nyelvjárási *radó* „A) fn. 1. 1834: ‘izgága, bujtogató személy’, 2. 1897: ‘tized- vagy adóbehajtó; B) mn. 1. 1844: ‘ruharongyoló, ruhanyűvő <gyerek> | csintalan, vásott <gyerek>’, 2. 1881 ‘piszkos, mocskos’ a *ruharadó* ‘ruhatépő, ruhakoptató’ összetételből önállósult; „ugyanilyen alakulat a N. *ruharézmin* ~ *ruharézmán* ‘ruhatépő, ruhaszaggató’ (CzF.; MTsz.) összetétel, melynek utótagja a *Rézmán* (< Erasmus) személynév; vö. még *ruhagyuri* ‘rongyos ruhájú ember’” (TESz. 3: 329).

Végső következtetésként tehát megállapítható: a *csecsemínyes* nyelvünk régi korszakában keletkezett kompozitum, de a mai nyelvérzék számára már

minden bizonnyal származékszónak minősülő egyszerű szó; ebben a változatban való megmaradásában – a nyelvjárást beszélők nyelvi gyakorlatában kialakult kodifikálatlan (szubjektív) norma alapján – a fenti (valós vagy vélt) alak(tan)i párhuzamfélék játszhattak/játszhatnak szerepet; a *csecsemínyes*-nek tehát sem hangtani fejlődésében, sem a mai alak(tan)i értékelésében a népetimológia nem vett részt.

A különböző – régi és mai – idősíkok által determinált hangtani változásokat, illetőleg a szóösszetételnek egyszerű szóvá történő átalakulását, átstruktúrá-ló d á s á t így ábrázolom:

R. * *csecsemijü* >> *csecsemi* := **csecsemíny* [= *csecs* + *emí* ‘*csecs* + *emő*’ + *-ny* kicsinyítő képző] := *csecsemínyes* [= *csecsemíny* + *-(e)s*] → *csecs-emínyes* [= *csecs* + *-emínyes* toldalékbokor] ⇐ *égeményes*, *huzományos* stb.

Álfeltevés:

csecs := **csecselmínyes* [= *csecs* + *-(ē)l* + *-míny* + *-(ē)s*] ‘*csecsemő*’ ⇐ *csöcsöllős* ‘szopós <gyerek>’ [= *csöcs* + *-(ö)ll* + *-ő* + *-s*], *csecselés* ‘szopás’ [= *csecs* + *-(e)l* + *-és*], *csöcselék* ‘*csecsemő*’ [= *csöcs* + *-(e)l* + *-ék*]

VII. Az ‘élemedett korú <személy>’ jelentésű *idős* melléknévnek nyelvterületünk legkülönbözőbb nyelvjárásaiban *üdős*, Gyulán (a szóbelseji *ő* > *ü* zártabbá válását dokumentáló) *idűs* és (szóeleji *i* > *ü* labializáción átesett) *üdős* alakváltozata van; figyelmet érdemel viszont az, hogy a romániai Domokoson

dűs

szóváltozatát jegyezték fel (ÚMTsz. 2: 1061). Ez az utóbbi egy szóeleji *i* > *ü* labializáción átesett *üdűs* előzményből módosult úgy, hogy a nyelvérzék az ‘ő’ személyes névmásnak vélt *ü* szókezdő magánhangzóját elvonta. A változásokat így szemléltetem:

idős > *idűs* > *üdűs* → *dűs* [⇐ (Ø N. *ü* ‘ő’ szem. nm.) *dűs*]

VIII. A ‘pisztrícgombá’-t Cserszegtomaj nyelvjárásában *fődi gévá*-nak hívják, Dombóváron a *földi géva* is valamilyen ‘gombafajta’; a ‘világosbarna színű, a szegfűgombához hasonló, de annál nagyobb gombafajta’ neveként viszont ez a megnevezés Tamásiban – téves tagolással – így módosult:

fődig Éva

(ÚMTsz. 2: 515). Az átrendeződésnek, átagolódásnak kiváltója, mozgatója szerintem a tréfás népetimológia lehetett. L. erre az ilyen tréfás kifejezéseket: (Monor) *fődig ér a lábod* ‘tréfás dicséret’: *Derék ember vagy, fődig ér a lábod* (ÚMTsz. 2: 513), illetőleg *fődig-ember* (Uzon: MTsz. 1: 632; Tevel: ÚMTsz. 2: 515) ‘alacsony ember’; *fődig valag* (Kiskunhalas) ‘nagy fenekű, elhízott, rövid lábú nő, esetleg férfi’ (ÚMTsz., uo.).

– Ábrázolva:

fődi géva → *fődig Éva* [⇐ *főd* ‘föld’ + *ig* hr. + *Éva* szn.] ⇐ *fődig ér a lábod*, *fődig-ember*, *fődig valag*

IX. A régi és nyelvjárási *farcsuka* 'a gerinc végső csontja', mint ismeretes, a *far* főnévből alakult a *cs* és *k* kicsinyítő képzők bokrával (TESz. 2: 843; EWUng. 357). – Kérdésként felvetődik: azonos morfológiai felépítésűnek véljük-e Güdüc, Gyergyóremete és Szentdemeter nyelvjárásában a 'nagy(obb) hópehely' jelentésű

hó² csuka

szót is (SzékNyfSz. 212), noha feltételezett „képzőbokra” itt nem kicsinyítést, hanem nagyítást fejez ki? Erre a válaszom csak nemleges lehet, mert e felvillanó gondolatot érvekkel nem lehet megtámogatni, igazolni. Az alább következő nyelvi tények elemzéséből viszont határozottan megállapítható, hogy tárgyalt szavunk *s z ó ö s s z e t é t e l*: előtagja tudniillik a *hó* 'csapadék egyik neve', *csuka* utótagja pedig azonos a 'mogyoró burka' jelentésű nyelvjárási *csuka* (~ *csuga*) szóval; vö. *csuka*¹ (Kászonújfalú) 'mogyoró burka', *csuga* (Ajánád) 'ua.' (SzékfTszók. 11); *csuga* 'amiben a makk terem, *csukának* is mondják Udvarhelyszéken néhol' (Krizsa: Vadr. 235); [a **hócsuká*-ból tapadással létrejött] *csuka*² (Gyergyószentmiklós) 'nagyobb hópehely'; *csukáson havaz*, illetőleg *csukázik* (Kászonújfalú) 'nagy pelyhekben hull a hó' (SzékNyfSz. 11). A hasonlóságon alapuló névátvitel a mogyoró sajátos alakú burkára utal; ugyanúgy keletkezett még például a (*pehely* 'finom, apró, puha toll' →) *pehely* 'hópehely'; (*pille* 'kisebb fajta lepke' →) *pille* 'hópehely' (ÉrtSz. 5: 700, 747); nyelvjárási (Sztotyor H 28) *pillangó* 'ua.'; (Csíkborszóva Cs 160) *galuska* 'nagyobb hópehely' (SzékNyfSz. 211, 212); (Szék) *Úgy esik a hó, mint egy nagy lepedő, akkorák mint egy-egy mokánykapca* (MNyRKölcs. 263); stb.

Igazamat megerősítik a '(hártyaféle) búzaszemtok' jelentésű diószegi (U: 8) *buzácsuka*, valamint a belőle tapadással keletkezett farkaslaki (M: 12) *csuka*³ 'ua.' (RMNyA. 49) adatok is. – És végül: az itt megvitatott *csuka*¹, *csuka*², *csuka*³ és *csuga* az ismeretlen eredetű *csutka* 'gyümölcs magháza, torzsája (szárával együtt)', 'kacs', 'csonk', 'lemorzolt kukoricacső', 'kukoricaszár' stb. szócsalád tagjai (TESz. 1: 577; EWUng. 236).

X. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár

holocska

szavának eredetét, jelentését vizsgálom meg:

„? *holocska* ' ? ' 1778: a Vajatis küldöm egy Holotskával még ha, lehet fogatok magam bé viszem Na(go)dnak [Nagyida K(olozs m.); Told(alghi család levéltára) 6],, (SzT. 5: 232).

Aligha kétséges, hogy az „elején-hátulján” megkérdőjelezett, tehát mindenképpen rejtélyes szónak – a szöveggörnyezet alapján – lényegében 'vajtartásra, szállításra szolgáló edényféleség' értelme van, vagyis olyasfajta agyagból készült használati tárgyról lehet szó, mint amilyenről a következő – Kolozs vármegyei Uzdiszentpéteren 1679-ben följegyzett – mondat tudósít: „Vajnak valo szoros szaju Fazek nro 2” (SzT. 3: 741), vagy amilyen az 1677-ből származó (mezőmadarasi) mondatban áll: „Szin vaj egy korso fazekb(an) [ti. korsószerű fazékban; – M. S.] Okt no 4” (SzT. 7: 273).

A *holocska* származása kétséget kizáróan megállapítható: jövevénytörzs, forrásnyelve az ukrán, vö. ukr. *глічик, глічок* '(tejes)köcsög'. Az ukrán *глічик, глічок* képzett szó: a 'köcsög, (agyag)edény, kancsó' jelentésű *глек* főnévből alakult *-ик ~ -ок* kicsinyítő képzővel; az *-ик* képzős alakot átvették délen és nyugaton az orosz nyelvjárások is, vö. *глічик* 'agyagköcsög'; ld. még ukrán *глек* 'szűk szájú agyagedény', or. nyelvjárás *глек* 'ua.' és orosz *глекъ, гълекъ*, genitivuszi alakja *гълъка* 'borosedény', valamint fehérórosz *гляк, глечёк* 'köcsög', lengyel *hlak* :> *hlaczyk* '(agyag)köcsög'. A szó eredete vitás, de mindenképpen ősi (Hrinčenko 1: 288; ЕСМ. 1: 522.; Фасмер 1: 412; Brückner: SłJPol. 172). – Címszavunk szabályos hangváltozások eredményeként jött létre: az ukrán *глічок* szónak genitivuszi *глічoka* alakja került át nyelvünkbe, ahol előbb **holecsoka* ≥ **holocsoka* formát ölthetett, hogy majd ebből fejlődjön (a Horger Antal nevével fémjelzett hangtendencia érvényesülésével) a mondatbeli *holocska*.

XI. Az ÚMTsz. (2: 1025) *huncut* szócikkének adatait olvasva az embernek az a határozott meglátása, hogy a szerkesztők a Veszprém megyei Ősi község

huncfik

szavát a számos nyelvjárásból adatolt – mi több: széles körben elterjedt (az ÉrtSz. 3: 379 stílusmeghatározása szerint „népi”, „rég”) –

huncut

névszó a lakvázolatának tekintik. – Ámde az elsőként kiemelt – csupáncsak egy adattal képviselt *huncfik* – a szócikkben *kakukkfika*.

Kezdjük bizonyításunkat a nyelvjárásainkban jóval ismertebb második szóval, a *huncut*-tal. – A TESz.-ben (2: 167) azt olvassuk, hogy a nyelvjárás *huncfut, huncfút, huncfüt, huncot, huncút, huncvut* stb. többszörös átvétellel, a Magyarországon és Erdélyben állomásozott német katonaság révén került nyelvünkbe különböző német nyelvjárásokból (vö. például: német R. *hunsfutt, hunsfut* 'gyáva személy, alávaló ember'; személy becsmérése használt szóként erdélyi szász *hunzwut* és szepesi szász *huntsvut*, irodalmi német *Hundsfoot* '<archaizáló stíluselemként:> gazember, csirkefogó'); az átadó német nyelvben összetett szó: előtagja a ném. *Hund* 'kutya', utótája pedig a ném. *Fut* '<trágár szóként:> nő vagy nőtény emlős állat nemi szerve'.

A Veszprém megyei Ősi község *huncfik* német eredetije viszont a *Hundsfig* összetett szó, ennek magyar tükörfordítása: *kutya-basza* (← *kutya fikta*) 'kutya csinálta, kutya nemzette'; vö.: 1675: „hallottam hogy *kutia baztanak* [én.emeltem ki; – M.S.] zitta az feleséget” (Körispatak: SZT. 7: 647). A 'nemileg közösül' jelentésű *fék* (Orosztony); *fikni* (Hódmezővásárhely) 'közösül' (ÚMTsz. 2: 325) eredetére vonatkozóan vö.: újfelnémet *ficken* 'dörzsöl, súrol; koptat; nemileg közösül', erdélyi szász *fäcken, fickn* 'odasuhint; nemileg közösül' stb. (TESz. 2: 866). „– Némely nyelvjárásban – jegyzi meg ugyanott idézett történeti-etimológiai szótárunk – még önálló szóként, eredeti jelentésében használatos; egyébként szélesebb körben (s ekkor is főként nyelvjárás szinten) elhomályosult értelmű, szitkozódó vagy tréfás indulatszavakban őrződött meg: vö. *fékomadta, fikomadta, fekomteremtette, kutyafitta, fikkom* stb.”

Az ÚMTsz. *huncut* szócikkének szerkesztőjét/szerkesztőit nyilvánvalóan a németből átvett szavak egyező jelentése, majdhogynem azonos hangalakja, hangzása ejt(het)te rabul és terelte – pajzánul – a téveteg asszociációk birodalmába.

XIII. Az Arad vármegyei Magyarpécskán följegyzett *Futom az éldős anyuk lekit!* és a (Csongrád megyei *Ejnye, futtom az irgalmát!* (MTsz. 1: 645 [2. *fut*] a.) „népi, részben tréfás káromkodások” *fut* alapszava Melich János véleménye szerint román-magyar nyelvi közeg szüleménye: a román *futu-î mama lui! futu-ți mama ta! futu-ți ‘fické seine, deine Mutter’* ocsmány káromkodással, illetőleg ennek állítmányával – vö. román *a fute* (jelen idő *fut*, felszólító *fute!*) ‘ficken, vögeln’ – van származásbeli kapcsolatban (EtSz. 2: 601). A két nyelvű közegéből elszármazott, megmagyarított román szitkozódás

fut(t)om

állítmánya vándorútján elvesztette eredeti trágár jelentését és egyszerű indulatszóvá szelídült, vö. *futtom* isz. *Futtom az öreganyád!* (SzegSz. 1: 482). Egyáltalán nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az Ormánysági szótár gyűjtője, valamit szerkesztője ezt a mondatszót az alábbi „félkáromkodásokban” a *fut* ‘szalad’ ige egyes szám harmadik személyével asszociálta; íme: *fut* tárgyatlan és tárgyas ige 1. ‘szalad, rohan, megy a leggyorsabb iramban’, 2. ‘foly, folyik (növény indája, szára)’, 3. ‘elégleges valamire’ és 4. ‘értelme-vesztett káromkodásban’: *Futom az apádat! – E! Futom az anyát templomát! – Futom-fékom az anyád mindőségét!* (OrmSz. 176, ill. 151).

XIII. A Székely nyelvföldrajzi szótárban a ‘csipkebogyó’-nak Hidvég (H 52) nyelvjárásában

hecseny,

a miklósváriakéban (H 98)

pecsény,

tizenöt kutatóponton – (Kisgalambfalva U 239), (Mikóújfalu H 101), (Zalánpatlak H 97), (Bögöz U 235), (Sepsiszentgyörgy H 50), (Étfalva H 72), (Sepsiszentkirály H 27), (Zalán H 79), (Csikdánfalva Cs 169), (Futásfalva H 94), (Fotos H 57), (Oltszem H 81), (Kászonzelt U 236), (Százazajta H 100) és (Csikmadaras Cs 165) – pedig

“pecs”

az egyik neve (SzékNyfSz. 91–92). – Alább e három elnevezés keletkezésének hogyanijával, mikéntjével foglalkozom. Véleményem szerint mindegyik kiemelt változat végső soron az erdélyi szász nyelvjárások *hætsnpæts* ~ *hætschempætsch*, illetőleg bajorosztrák *êtschepêtsch*, *hetschenbetschen* ‘csipkebogyólevár, csipkebogyó’ (Lumtzer–Melich: DOLw. 133: TESz. 2: 81) valamelyikére megy/mehet vissza.

A *hecseny* valamint a *pecsény* közös – kétségkívül osztódásos ikerszóként érzékelt, felfogott – magyar előzménye egy **hecsen(y)pecsen(y)*-féle változat lehetett. Ennek az első – *hecseny* (≤ *hecsen*) – szódarabja Hidvég nyelvében elevenedett meg, a második – *pecseny* (≤ *pecsen*) – szótörete pedig a miklósváriak nyelvjárásában önállósult.

A környező települések ideillő adatai azt a megoldást sugallják, hogy az említett erdélyi szász *hætsnpæts* előzményt feltételező (e vidéken elterjedtebb) magyar *hecsempecs*-féle alakváltozat *“pecs”* szódarabja elevenedett meg az idézett

nyelvjárásokban. Ebben a kiválásban, „kiválasztódásban” a *pěcs* ~ *pöcs* ‘kisfiú hímvesszője’ és a *picsa* ‘ülep, fenék, segg’ jelentésű főneveknek feltétlenül volt szerepe, tudniillik e bogyónak egy másik, a “*pecs*”-cel párhuzamos megnevezése: *seggvakaró*. [Vö. „*seggvakaró*, (segg-vakaró) ösz. fn. Népies nyelven, a vad csipkerózának gyümölcse, melynek magvai szétkürüléskor a segglyukat szurdalják, vakarják. Néhutt: *seggvakarcs*” (CzF. 5: 761) – Azonos szemlélet – ‘segg(et)vakaró’ – megtestesítői például az alábbi idegen nyelvi párhuzamok is: szlovák nyelvjárási *sverboritky*, ukrán *sverbyhuz*, szerbhorvát *srboritec* ~ *srbiguzica*, német *Arschkratzelche*; *Lochkitzle*, tkp. ‘(segg)lyukat csiklandó, -vakaró’ (Machek: ČSIRostl. 109–110).]

XIV–XVI. Azoknak a szavaknak az etimológiai felderítése okoz(hat) rendszerint nagyobb fejtörést, amelyekről kiderül, hogy megfejtésükkel mind ez ideig nem foglalkoztak. Mivel még nem figyeltek fel rájuk, így nem is firtat(hat)ták eredetbeli hovatarozásukat, illetőleg bizonyos szóhoz, szócsaládhoz való (lehetséges) kapcsolódásukat. Különösen áll ez a megállapítás az alábbi három, mindeddig megfejtetlen eredetű nyelvjárási szóra:

ica

(Moldva) ‘nemzedék, generáció’ (ebben a mondatban): *Immă^m mink negvėdik ica vagyunk, attultătul, ke idejőtűnk Szobofolára* (ÚMTsz. 2: 1053);

iboda

(Hódmezővásárhely) ‘leszármazottja, utóda valakinek’ (uo., 2: 1052); *ivoda* ‘ivadék’ (ebben a szövegkörnyezetben): *Ennek nem ártana, ha elpusztulna még az ivodája is* (Dévaványa: MTsz. 1: 969), *ivoda* (Szentese), *iváda* (Heves megye), ‘leszármazott, ivadék’ – vö.: *Az ivadáját!* (szitkozódás: Kiskunfélegyháza) (ÚMTsz. 2: 1122);

ivad

‘ivadék’ (ezekben a mondatokban): Meglátszik rajta, hogy annak az ivadja. Mit bánom én, nekem sem ivadom, sem csimotám! (Alföld: MTsz. 1: 967).

Az *icá*-nak szó eleji *i*-je szerintem azonos az ugor eredetű ‘kicsike, kicsi; fiatal’ jelentésű *é ~ í* tövel; erről eddig azt tudjuk biztosan, hogy az *ifjú* ‘fiatal fiú’ (← ‘kicsi fiú’), *ilány* ‘fiatal lány’ (← ‘kicsi lány’) (TESz. 2: 190 és MSzFgE. 315); *ifiatat* (Moldva) ‘fiatal’ (ÚMTsz. 2: 1063); az *icskőrőm* ‘a hasítottkőrű állatok (pl. szarvasmarha, sertés) csülke fölött, hátul nőtt kettős, csenevész ujj; kiskőrőm; fikőrőm’ (NytörtÉrt. 105: 29–30) összetételek előtagjában szerepel, valamint Kót nyelvjárásában élő *ecske* ‘lónak a lábán hátul levő, a földet nem érő csőkevényes körme’ szóban (Benkő-Eml. 452). A ‘nemzedék, generáció’ jelentésű *ica* tehát úgy keletkezett, hogy a ‘kicsike, kicsi; fiatal’ → ‘ivadék; utód; nemzedék, generáció’ jelentésű *i* töhöz *-ca* kicsinyítő képzőbokor járult; vö. *Kati-ca*, *Té-ca* stb.

Az *ivoda* *v*-je hiátustöltő, *b*-vé válását az *iboda* változatban egykori bilabiális ejtése – **iboda* – magyarázza, vö. (**szarob* >) *szarob* ‘szarv’ (FTsz. 156); (**ibola* >) N. *ibola* ‘ibolya’ (TESz. 2: 183), a *-da* pedig kicsinyítő-becéző képzőbokor, vö. *kozsda* ‘kos’ (Mézőség: MNyJRKölcs. 62. *berbécs* a.), ill. ‘egyéves [kos]bárány’ (Csíkszentdomokos: ÚMTsz. 3: 502); *s^oözszda* ~ *s^oözsgya* (Kiskapus Ro–17) ‘sóska’ (MNyA. 73 *sóska*). Az (*ivada* >) *iváda* középső magánhangzójának hosszúsága – az *o* > *a*

nyiltabbá válása után – hasonulások nyúlással jöhetett létre az *ivádát*-féle toldalékos alakokban.

Az *ivad* változat keletkezésének többféle magyarázata lehet: a legvalószínűbbnek értékelhető az, hogy az *ivada* szóvégi *-a*-ját a nyelvérzék birtokos személyjelnek érezte, s elvonta; azonban azt sem szabad teljesen kizárnunk, hogy olyasféle *-d* deminutív képzős származéknak minősítsük, mint a köznyelvi *apród*, *gyengéd* vagy a nyelvjárási *kettőd*, *kicsid* alakokat.

XVII. A '<szűrposztó készítésekor> a megmosott, megfésült gyapjú széttepésére használt *ij* formájú eszköz' neve nyelvjárásainkban

ifa

(Veszprém), *ilfa* (Rozsnyó; Bakony-vidék), *ifafa*, vö. *ifafän* (hr. Debrecen) (ÚMTsz. 2: 1074, 1063). – Az *ifa* összetett szó: előtagja az 'ij (nyilat kilövő kézfegyver)' jelentésű régi *i* (TESz. 2: 195) szóval azonos, utótagja pedig a *fa* 'fából készült' főnév. A címszó jelentése tehát hasonlóságon alapuló névátvitel útján keletkezett, azaz: 'fából készült *ij* formájú gyapjúmegmunkáló eszköz'. Megemlítem mint szemléleti párhuzamot, hogy ennek az eszköznek az ukrán neve is az 'ij (nyilat kilövő kézfegyver)' jelentésű *лук* szóval azonos (Hrinčenko 2: 380, 3. jel.). Az *ifja* ~ *ilfa* egy régi **ilyfa* változattól **ly > l ~ j* hangváltozással jöhetett létre (vö. R. 1715: *Ilyas* 'Íjas csn. '; Kázmér: RégCsnevek 490), természetesen az **ifa* összetétel elhomályosodása után. – Meg kell említenem, hogy az Új magyar tájszótár munkatársai helyes érzékkel felismerték e szónak összetett voltát, mivel a *fa* szócikk végén felsorolt összetételek közé felvették nemcsak az *ifafa* adatot, hanem az *ilfa*-t is (ÚMTsz. 2: 245). – Érdemes szóba hozni a szóismétléssel alakult *ifafa* [= *i* 'ij' + *fa* + *fa*] változatot abban a vonatkozásban is, hogy hozzá hasonlóan keletkeztek az alábbi nyelvjárási összetett szavak: *hásfofa* (Gömör m. Deresk) 'hársfa' (= *hás* 'hárs' + *fo* 'fa' + *fa*) (MTsz. 1: 813), a vajdakamarási *ficfa* 'fűzfa' (= *fic* + *fa* 'fűzfa' + *fa*) (ÚMTsz. 2: 573), a Gömör és Kishont vármegyei *jézuláifa*-fa 'karácsonyfa' (= *jézuláj* 'Jézuska' + *fä* 'fa' + *fä*) (uo., 2: 1153; vö. *kriszpámfa* 'karácsonyfa': Baja: uo., 3: 595, tkp. *kriszt-baumfa*, azaz 'krisztusfa-fa'), valamint – kissé távolabbról – a nagyölyvedi *falalok alja* (= *fal* + *al-ok alja* 'fal-aljak alja') 'a házfal tövének kialakított, keskeny, döngölt, korlát és oszlopok nélküli tornácféle, ereszalja', vö. *fal-al* (Halmágy), *fäläl* (Hugyag; Gice; Jánok), *fälälly* (Hugyag), ill. *falajja* (Martos; Nyomár; Viss), *falalla* (Réte), *fälälja* (Csucsom) stb. 'ua.' (uo., 2: 262).

XVIII–XX. Az

ijeszt

'ijedelembe ejt' ige ismeretlen eredetű (TESz. 1: 196; EWUng. 604). Az alábbiakban azt igyekszem bebizonyítani, hogy kiemelt szavunk összetartozik az *ij* 'húros kézfegyver' főnévvel, pontosabban: ennek származéka. Állításomat a szláv nyelvek 'ij (= nyilat kilövő kézfegyver)' → '(bolt)ív, hajlat; folyókanyar; nyeregkápa' ~ 'hajl(it)ott, görbe, púpos' → 'ijedt' jelentésváltozására, ill. analógiájára alapozom. Vö. például orosz *лякаться*, *лякнуться* 'megijed', *лякать* 'ijeszt', ukr. *лякати* 'ua.', ill. or. *ляка* 'homorú hátú kutya'; *лякий* 'görbe, púpos, hajlított'; óegyházi szl. *svěleq*, *svělešti*

συγχάμπειν, χαταχάμπειν, szlovén *lěknem, lěkniti* 'hajlítani', *lēcām, lēcātī* 'ua.'; ócseh *leku, léci* 'hajlítani' stb., valamint or. *лук* 'íj', *лукá* 'hajlat; folyókanyarulat; nyeregkápa stb.'; lengyel *łęk* 'boltív, hajlat; folyókanyar; nyeregkápa' (Фасмер 2: 550; 531); indoeurópai **bheug-*, **bheugh-* '(meg)hajlít' ~ litván *būgti* 'nyugtalanodik, aggódik, megijed' (ECYM 3: 337). A magyar *íj* ~ *ív* szónak régi toldalékos alakjai palatális hangrendűek voltak; vö. 1372 u. / 1448 k.: *ÿuet*; 1416 u./1490 k. *ÿiet*; 1449: *lwes* szn. (TESz. 2: 149). Ezért gondolom úgy, hogy a ritkán névszói többől is igét alkotó *-ad* ~ *-ed*, ill. *-aszt* ~ *-eszt* képzők (vö. *hamv-ad* ~ *hamv-aszt*, *lyuk-ad* ~ *lyuk-aszt*, *szél-ed* ~ *szél-eszt*; MMNyR. 1: 354, 356) ismerhetők fel az *ijed* ~ *ijeszt*¹ párban.

Nyelvjárásainkban van egy másik

*ijeszt*²

szó is. Ennek '<tészta> nyújt' jelentése van. Az a vélemény alakult ki róla, hogy „tréfás névátvitellel” keletkezett az *ijeszt* 'ijedelembe ejt' igéből (TESz. 1: 196; EWUng. 604). – Ez a különös jelentésű *ijeszt*² ige, véleményem szerint, a fent tárgyalt 'ijedelembe ejt' *ijeszt*¹ igeének homonimája, tudniillik elsődleges jelentése bizonyosan *'<réstészta> kézzel, (majd bármilyen tészta kézzel avagy) sodrófával' <ij alakúra kinyújt> volt. Az ilyen elsődleges értelmezésre utalnak az alábbi adatok: *ijesztő-fa* (Közép-Baranya), *jesztő-fa* (Baranya megye) 'sodrófa, nyújtófa', *Elíjesztettem a réstészta* (Ormánság), *ijeszt, jeszt* (Baranya megye; Baranya m. Sziget vidéke; Ormánság) [tréf. ?] 'nyújt <tészta>' (MTsz. 1: 935; Szinyei ez utóbbi adat jelentése előtt szögletes zárójelbe foglalt „tréf. ?” megjegyzésével e stílusminősítés helyességében kételkedik); *ijeszd é* (Ózdfalu vidéke), *ijeszd el* (Keszű) '<tészta> elnyújt': *Ergye, édes lányom, ijeszd el azt a levestészta v. rést* (ÚMTsz. 2: 104); *ijeszt* (Keszű), *jeszteni* (Berkesd) '<tészta> sodrófával nyújt' (uo. 1072). Szinyeinek a kétségét helyénvalónak találom: kezdetben ui. aligha volt tréfás az *ijesztő-fa*-nak 'sodrófa' jelentése, mivel ugyanarra az ismert konyhai eszközre utalt, mint például az alábbi – azonos fogalmat kifejező, ám különböző szemléletet tükröző – elnevezés-típusai is: *lapító*, vö. *laskalapító*; *nyújtó*, vö. *laskanyújtó*; *serítő*, vö. *laskaserítő* (ÚMTsz. 3: 741); *szíjő*, vö. *szíjőfa* (l. *szív*¹ 'belehel' → 'von, húz' → R. '<kézzel húzgálva> tészta nyújt' → '<tészta> nyújt': TESz.3: 768) és *sodró*, vö. *sodrófa* ~ (ritk.) *szodrafa* 'tészta nyújtó rudacska' (OrmSz. 479, 511). Ezekben az összetett szavakban a *lapítás*, *sodrás* ~ *serítés*, *nyújtás*, *húzás-vonás* munkafolyamata szolgált a megnevezés indítékául, az *ijesztő-fa* terminus technicus esetében viszont a névadás szemléleti alapját az *ijesztés*, vagyis az előállítandó-nyújtandó „termék” (f é l) k ö r - a l a k ú r a történő megmunkálása szolgáltatta. Majd csak később tapadt az *ijesztő-fa*-hoz, ill. az *ijesztő* előtagjához a tréfás mozzanat, méghozzá bizonyára akkor, amikor a '<tészta> *ijesztő*-vel, azaz *sodrófával* félkör alakúra kinyújt' cselekvést, ill. jelentést a beszélők nyelvi tudatából kiszorította, átvette, majd tartósan el is foglalta a kezdetben csak tréféként asszociált, ezért verő mozdulatokkal is kísért, megizmosodott *ijeszt*¹-nek 'ijedelembe ejt, (el)riaszt, (el)rémít' általánosan ismert, domináló jelentése. Az alábbi nyelvjárási példák is ezt a – semleges értékrendből a tréfás hangulatú mellékértékrendbe átcuszó – folyamatot látszanak megerősíteni: „Sziget vidékén Baranyában *tészta* *ijeszteni*, am. kinyújtani” (CzF. 3: 52. *ijeszt* 'ijedte tesz, azaz ijedésbe ejt; valami rosszal fenyeget' a.) → *jeszteget* (Marosvásárhely) '<tészta>

gyúrás közben sodrófával ü t ö g e t' (ÚMTsz. 2: 1072) → *jesztőfa* 'a sodrófa tréfás neve' (OrmSz. 251.). Mindez ábrázolva:

ijeszt' '<(rétes)tésztát (kézzel és/vagy) sodrófával> ij alakúra kinyújt' → (tréfás) '<tésztát> gyúrás és nyújtás közben sodrófával ütöget' [← *ijeszt'* (tréfás) 'ijedte tesz, valami rosszal fenyeget'],

illetőleg:

ijesztő-fa 'tésztát (félkör alakúra) nyújtó rudacska' → (tréfás) 'ua.' [← *ijeszt'* (tréfás) '<tésztát> gyúrás és nyújtás közben sodrófával ütöget']

T o v á b b á A 'sodrófa'-nak – többek között – van *sirítő-fa* (Háromszék vármegye: MTsz. 375), *laska-sirítő* (Székelyföld), valamint *laska-sűrítő* (Háromszék vármegye) neve is (MTsz. 2: 1297). Noha a

laska-sűrítő

utótagját Szinnyei hibának vélte, ennek azonban határozottan ellentmondanak az 1865-ben közölt 'sodrófa, mellyel a laskának valót kinyújtják' jelentésű *laskasűrítő* („laska-sűrítő”: CzF. 3: 1301), illetőleg a jóval később följegyzett Bukovina–dunántúli határozóragos *laskasűrítőre* adatok (ÚMTsz. 3: 741). Láthatjuk, hogy az erdélyi *laskasűrítő*² (Nagybacon), *laskaserítő* (Kis-Küküllő vármegye), *laskasirított* (Gyergyó-vidék) stb. (ÚMTsz., uo.) összetételek „*serítő*” utótagja, a (ma már talán) szórványos „(laska)sűrítő” utótagjával korrelál. A *serítő* ugyanis a *serít* '<tésztát sodrófával> kinyújt' ← 'sodor, pödörít; forgat, fordít' ige származéka (TESz. 3: 523), a *sűrítő* pedig mind ugyanennek az igének (pontosabban: a *sirít* változatának), mind a nyelvjárási *sűrű* 'sűrű' névszónak is származéka lehet; azonban úgy is felfogható, hogy a *sűrű* névszónak, illetőleg a *sűrög-forog* ikerszónak népetimológiai hatását tükrözi, vö. *seritt*, *sirít*, *siritt*, *sűrít*, *sűrít* [?] 'sűrög-forog, sokat és szaporán jár-ke' (Nagykunság; Szatmár vármegye, Nagybánya; Udvarhely vármegye; Háromszék vármegye: MTsz. 2: 374 *sérít*, *sirít* 5. jel. a.). Mindenesetre Szinnyei nyelvérzéke mintha a *sűrű* szóval – l. *be-sűrít* (Szatmár vármegye Kapnikbánya) 'sűrű levűvé tesz (főzetet)' (MTsz. 2: 460 *sűrít* a.) – hozná kapcsolatba a *laskasűrítő* változat utótagját, voltaképpen ezért ítélhette meg tévesen ezt az adatot.

Egyébként: a nyelvjárási (*sirítő* >) *sűrítő* szabályosan alakult *i* > *ü* labializációval (vö. *fil* > *fül*, *fist* > *füst*, *siket* > *süket* stb.), így nem zárható ki, de bizonyosan nem is állítható, hogy csak ez után az ajakhangúsodás után asszociálódott a *laskasűrítő* utótagja a (*sűrű* >) *sűrít* igével. – Ábrázolva:

laskasirítő ⇨ *laskasűrítő* [← N. *sűrű* 'sűrűvé tesz' ~ *sűrög-forog*]

XXI. Boda nyelvjárásában 'a szántásban egymást segítők'-re azt mondják, hogy *imborába szántanak*; Gilvánfalva és Ózdfalu nyelvjárásában az *imbora* főnév 'rendszerint azonos korú legény vagy leánypajtás' jelentésben ismert (ÚMTsz. 1: 701 *cimbora* a.) és ceruza- vagy tollvégre került az *imbora* 'cimbora' jó évszázaddal ezelőtt Baranyában is (Nyr. 27: 286). Tudjuk, hogy az *imbora* változatok végső soron a megszokott(abb), ismert(ebb) *cimbora* szóval azonosak, csakhogy belőle sem közvetlenül, sem közvetve nem vezethetők le. Ennek a kérdésnek a mikéntjére, vagyis az elvétve előforduló

imbora

alakváltozat létrejöttének útjára-módjára mutatnak rá az alábbi sorok. – Ismeretes, hogy szóeleji *ci-* > *øi-* hangváltozás nem jellemző nyelvünkre, ezért egy *cimbora* előzményből nem indulhatunk ki; de a román *sîmbră* ‘társaság; valamely munkára való összefogás’ nyelvünkbe került (*szimbora* >) *zimbora* hangváltozatából – ld. R. és N. *szimbora* ‘szövetkezés, társulás; közösség; barát, pajtás, társ; stb.’ (TESz. 1: 436; MNyJRomKölcs. 94), valamint *zimbura* (Lovászpato) ‘rendszerint azonos korú legény vagy leánypajtás’ (ÜMTSz., uo.) – ellenben már egyszerűen levezethető, íme:

rom. *sîmbră* > m. *szimbora* > *zimbora* → *a zimbora* [= *a ne. + zimbora*] > *az imbora* [= *a* → *az ne. + imbora*] → *imbora* [≡ *ø az ne.*] *imbora*

Vagyis: a *zimbora* szókezdő mássalhangzója *sz* > *z* változással jött létre (TESz. 1: 436), a bemutatott fejlődésláncolat végső produktuma, az *imbora* pedig téves szóhatáreltolódással fejlődött, úgy, mint például a N. *áblá* ‘zabla’, N. *acsó* ‘zacskó’, N. *áp-fog* ‘zápfog’ (TESz. 3: 1181, 1182, 1186). – A *cimbora* változat, mint ismeretes, szintűgy a *szimbora* közvetlen fejleménye (TESz. 1: 436).

XXII. Szinnye József a ‘rövid nyelvű, vastag szíjből font korbács’ jelentésű *kancsuka* szócikkbe helyezte el a háromszéki Uzon nyelvjárásában följegyzett

Kancsukát vágni vagy *vetni valakinek* ‘nyaklevest ad(ni) valakinek’ szólást (MTsz. 1: 1032). Ennek az állandósult szókapcsolatnak együttesen fellépő *vágni* és *vetni* igéi azt sejtetik, hogy alkalmasint két egymással elegyedett szólás forrott egybe. A két alapforma így határozható meg, illetőleg rekonstruálható:

- (a) *kancsukát vág(ni) vkinek* ‘nyaklevest, pofont ad(ni) valakinek’,
- (b) *kancsut vet(ni) vkinek* ‘birkózás közben a lábát a másiknak akadályul veti s így leteríti’

A fenti, címben szereplő fúzió (összeolvadás) mind hang- és alaktani változásokkal, mind pedig az egyik alapforma jelentéscseréjével is társult. Mindezeket a bonyolult folyamatokat az alább bemutatandó nyelvjárási tények segítenek megvilágítani:

1. A (b) szólás *kancsuka*¹ vezérszava a *gancsó* > *kancsu* > *kancsuka*¹ hang- és alakváltozás eredményeként jött létre. – Kifejtve: a ‘(birkózásnál, viaskodásnál) a lábát kaszaidomban az ellenfélnek sarka mögé vágás, hogy elejtsük’ jelentésű régi és nyelvjárási *gancsó*-nak szabályosan helyébe lépett a *kancsu* ‘a lábnak akadályul vetése (birkózás közben)’ hangalakja, illetőleg a *kancsut vet* ‘birkózás közben a lábát a másiknak akadályul veti s így leteríti’ (EtSz. 2: 994; MTsz. 1: 674) szólás változata; ez utóbbi lehetett nagy valószínűséggel előzménye a *kancsukát*¹ *vet* [*‘birkózás közben a lábát a másiknak akadályul veti s így leteríti’] →] ‘nyaklevest, pofont ad valakinek’ állandósult szókapcsolatnak. Megállapíthatjuk tehát, hogy a hangutánzó-hangfestő eredetű (TESz. 1: 1024) *gáncs*, *gacsos*, *kacs*, *kacska*, *kacsint* stb. kiterjedt rokonságú szavak családjába tartozó *kancsuka*¹ tárgyesete van tulajdonképpen jelen a *kancsukát*¹ *vet valakinek* szólás alapformájában. Fontos tény, hogy a *kancsuka*¹ vezérszó megjelenesét, illetőleg jelentéscseréjét az (a) szólás ugyanilyen vezérszava, valamint ennek szemantikája idézte elő.

2. A *kancsukát vágni* vagy *vetni valakinek* elegyes alak létrejöttében a népetimológiának is volt vagy lehetett szerepe, ti. ugyanabban az uzoni nyelvjárásban van egy másik *kancsuka*² főnév is, amelynek ‘nyakleves’ a jelentése (MTsz. I: 1032). Ez a *kancsuka*² viszont a török (valószínűleg krimi tatár) eredetű (TESz. 2: 343) *kancsuka* ‘szijakból font, rövid nyelvű korbács’ jövevényszóval van származásbeli kapcsolatban. E vélekedés helyességének bizonyításában, megvilágításában fontos összekötő szerepe van mind az uzoni *meg-kancsukáz* ‘nyaklevest ad, nyakon üt’ (MTsz. I: 0133) [az igekötő jelentéséből ítélve, pontosabban: ‘fejét, nyakát ütlegelve megver, elver valakit; megnyakaz’; – M. S.], mind a háromszéki Torján följegyzett *mëkkancsukál* ‘felpofoz, megver’ igének, vö. *Jól mëkkancsukáltq a feleségit* (TorjSzj. 126). E példák alapján megállapíthatjuk: mindkét igének eredeti jelentése ‘kancsukával megver’ volt. Ebből a tényből viszont az következik, hogy az uzoni ‘nyakleves’ jelentésű *kancsuka*² elvonással jött létre a *kancsukáz* igéből; következésképpen bizonyosra vehető: a *kancsukát vágni valakinek* ‘nyaklevest adni valakinek’ alapformájában – Szinnyei József döntésének helyességét igazolandó – a *kancsuka*² főnév van jelen. – Összegezőképpen megállapíthatjuk: A (b) szólás módosulását, majd összeolvadását végső soron az (a) alapforma alakja és jelentése eszközölte, ezzel teremtdött meg voltaképpen az alaki, valamint jelentésbeli fúziójuk létrejöttének feltétele. A két szólás fúziója eredményeként tehát a (b) alapformának mind a jelentése, mind a (népetimológiával is megmagyarázható) *kancsu* :>/> *kancsuka*¹ [\leftarrow *kancsuka*²] alapszava markáns változást szenvedett.

XXIII–XXIV. Pokolpatak–Dunántúl nyelvjárásban megörződött a *kantonház* ‘vasúti ör vagy útör háza’ összetett szó (ÜMTsz. 3: 77); ennek a románból átvett *kánton* ‘ua.’ előtagja (vö. rom. *canton* ‘ua.’) önállóan is él a moldvai csángó nyelvjárásokban (Márton: MoldCsRK. 342). Ám a Bukovina–Dunántúl magyarjainak nyelvében már átértelmesített

kántorház

alakban, valamint ‘állomásépület’-re módosult jelentésben szerepel (ÜMTsz., uo.). – Képletben kifejezve:

rom. *canton* ‘vasúti ör vagy útör háza’ > m. *kánton* \geq *kanton* ‘ua.’ :> *kantonház* ‘ua.’ (Pokolpatak–Dunántúl) \rightarrow *kántorház* ‘állomásépület’ [\leftarrow *kántor*-‘énekes mester a templomokban’] (Bukovina–Dunántúl)

Meglepő továbbá, hogy a ‘vasúti őrház’-nak a Brassó vármegyei Hétfaluban

kántur-ház

a neve (MTsz. I: 1037), a fentiek alapján „várható” **kantonház*, **kántonház* vagy **kántorház* helyett. – Látható, hogy ennek az összetételnek jelzői **kánton* előtagját az *úr* – helyesebben nyelvjárási *ur* – jelzett szóval egybeolvadt (**kántonur* >) *kántur* (egyszerjétes alakváltozatként értékelhető) alternansa módosította; ezt igazolandó ld. még a székelyföldi *kánturamat* ‘kánton uramat’ adatot (ÜMTsz. 3: 77). – Ábrázolva:

*kantonház ~ *kántonház → kánturház [← kántur- (< kántor + ur-) 'templomi énekes mester'] (Hétfalu)

A hétfalusi kántur-ház 'állomásépület' jelzője illetően népetimológiás alakulásának még olyan „üzenete” is van, hogy a Bukovina–Dunántúlon följegyzett kántorház előtagját a nyelvérzék valóban a 'templomi énekes mester' jelentésű kántor szóhoz igazította.

XXV. Andrássyné Kövesi Magda a Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból (MNYj. 2: 94) című cikkében a nem világos képzések között említi Mihályi nyelvjárásában följegyzett 'kőműves' jelentésű

kümmencs

főnevet. – Annak a jobb megértéséhez, hogy voltaképpen milyen nyelvi képződménnyel állunk szemben, többféle magyarázat is adható.

(a) A nyelvjárásainkban följegyzett kőműves összetett szónak igen gazdag és színes (alak)változatai közül (például: kémijes, kímíves, kiműöves, kömes, kömes, kőmies, kőmihes, kőmihes, kőmijes, kőmijes, kőmíves, kűméhes, kűmöves, kűnüves) emeljük ki – a területi hovatartozásukat figyelembe véve – az alábbiakat: kű-mies (Sopron megye Répce melléke), kű-mihes, kű-mihes (Sopron megye Répce melléke; Veszprém megye Enying; stb.) (MTsz. 1: 1201); kűmes (Noszlop), kűmiés (Mihályi) (ÚMTsz. 3: 540). Ezek a változatok a következő fejlődési sorban rendeződnek:

[kőműves >>] kűmies (l. a mihályi kűmiés-t) > kűmies > *kűmes.

(Ez utóbbi alakváltozatban a kétnyíltzótagos hangtörvény hatására esett ki az *i* hang.) A kümmencs főnév a *kűmes folytatójaként értékelhető úgy, hogy hangalakját a „nagyon expresszív, tréfás-játszi hangulatú” -ncs képzővel ellátott csērrencs 'sokat fecsegő, beszélő (ember, főként kisgyerek)', huppancs 'nagy csizma; nem finom tészta', kummancs 'kummogó, morgó, mérgelődő (ember)', puffancs 'kövér, pufók', rikkancs (Kiss: MihHangAlak. 191) hangutánzó szavak asszociatív hatása alakította ilyenné. Ábrázolva:

kűmies > kűmies > *kűmes → kümmencs [≠ csērrencs, huppancs, kummancs, puffancs, rikkancs].

(b) A 'kőműves' jelentésű kümmencs keletkezésének második valószínű(bb) magyarázata a következő: hangrendi átcsapással jött létre Mihályi nyelvjárásában általánosan használt – igen expresszív, tréfás-játszi hangulatú -ncs képzővel ellátott – kummancs 'haragosan, indulatosan beszélő, viselkedő ember' főnévből. Mind a hangutánzó eredetű (TESz. 2: 667) kummancs 'haragosan, indulatosan beszélő, viselkedő ember' – vö. kummog 'haragosan, indulatosan' szól (viselkedik) (Kiss: MihHangAlak. 191) –, mind a kümmencs 'kőműves' főnevek szemantikai(-stilisztikai) összefüggésének közös képviselője ugyanis a 'haragosság, mérgesség' jegy; ezt látszanak igazolni a népetimológiás kűmérges (gúny. Hódmezővásárhely), kűmírges (tréf. Nagyszalonta; Tata; gúny. Zilah vidéke: ÚMTsz. 3: 540) változatainak -mérges-, -mírges utótagjai. – Ábrázolva:

kummancs ‘kummogó, morgó, mérgelődő (ember)’ → *kümmencs* ‘kőműves’
 [← *kümiész* + a ‘mérgeesség’ gúnyos ~ tréfás játszi hangulatú közös jegye, vö.
kū mér ges, kū m ir ges ‘kőműves’]

XXVI. Berkesd nyelvjárásában a ‘ló heréje’-nek

lőnyomó

a neve (ÚMTsz. 3: 894). – Ennek az összetételnek *nyomó* utótagja másodlagos motiváció eredményeként keletkezett vagy egy elavult, tehát értelmét veszített *monyó* (= *mony* ‘nagyobb him emlősállat, pl. ló, bika, disznó heréje’, ill. ‘hím emlősállat himvesszője’ + *ó* kicsinyítő-nagyító képző) ‘tojás, here, himvessző’ szóból, vagy a bizalmas *megnyom vkit* ‘<férfi> közösül vkivel’ (ÉrtSz. 4: 1127) kifejezés → helyi (biz) ‘<ló> fedez’ hatására. – Ábrázolva:

**lőmonyó* → *lőnyomó* [← (meg)*nyom* (biz) ‘<ló> fedez’ ← (biz) *megnyom vkit* ‘<férfi> közösül vkivel’ ← *nyom* ‘súlyával ránehezedik’ + -ó képző]

XXVII. Kicsi Sándor András írja a Gebe után kabala című cikkében (Nyr. 122 : 103): „A *gebe* nyelvjárási rivalisai közül megemlíthető a Dunántúlon és északon szórványosan előforduló *grészto, graszta* (MNYA. 317; ÚMTsz. 1: 691), az északon előforduló *dikhenc* (MNYA. 317; ÚMTsz. 1: 397), Dunántúli *digdancs* (MNYA. 317; ÚMTsz. 1: 978) és a Tölgyesen (Erdély) regisztrált *rábla* (MNYA. 317).” A szerző véleménye szerint az első és a második szó a cigányból származik, a

rábla

eredetéről azonban nem nyilatkozik. – Ez a szó, szerintem, a román *rablă, -ble* 1. ‘ócska holmi, ócskaság’; 2. ‘gebe’; 3. *pejor.* ‘girhes öregember’ (Kelemen: RMSz. 917) átvétele. Megjegyzem, hogy A magyar nyelvjárások román kölcsönszavaiban nincs megemlítve ez az adalék.

XXVIII–XXIX. Szinnyei József tájszótárában [*szar*] közös címszó alatt található több olyan adat, amelynek bizonyíthatóan nem ott van a helye. Ilyen idegen elem – szerintem – például a

(a) *szar-ülő gerenda* (Palócság)

‘a keresztgerendák vége fölé fektetett gerenda (faház tetőzetében)’, valamint a

(b) *szar-babuk* (Erdővidék) és

szar-banka, szara-banka (Székelyföld)

‘búbos banka; Upupa epops’ madárnév (MTsz. 2: 493). – Felsorolom érveimet.

(a) A *szar-ülő gerenda* szó szerkezetes elnevezés *szar* eleme a *szarvazattal*, vagyis a ház padlásának olló alakban összeillesztett gerendáinak a Palócföldön leginkább elterjedt “*szarufa*” (MNYA. 196 *ollófa*) jelzői szerepű előtagjával azonos. E szó szerkezet *szar-ülő* előtagja eredetileg **szaruülő* volt. Az egymás mellé került két teljes nyomatékú, rövid magánhangzó (-*üü*-) érintkezésével hanghézag keletkezett, s ez úgy küszöbölődött ki, hogy az első magánhangzó eltűnt, vö. például: *gazdaasszony* > *gazdasszony*, *tudniillik* > *tudniilk* (Bárczi: Htört.² 102); *szilva-éz* (Udvarhely vármegye) ‘szilvalekvár’ ≥ *szilvéz* (Bereg megye) ‘szilvasajt (úgy készül, hogy a szilvát péppé főzik, de nem annyira, mint a lekvárt; ezt a pépet deszkára öntik és

szilvammal körülrajkák, hogy le ne folyjon a deszkáról, s így hagyják, amíg lepényszerűvé meg nem szárad)’ (MTsz. 2: 561); stb. A *szar-ülő gerenda* elnevezés tehát olyan építkezés formájára, tetőszerkezet megoldására utal, ahol az X alakban összeillesztett *szarufák* felső részén végignyúló hosszú gerenda (vagy más megnevezéssel: *szelemen*, *szelemény* stb.: MTsz. 2: 520) ül, azaz nyugszik. Így hát a két szó eredete más-más: a *szar* ‘ürülék, széklet’ ősi örökség a finnugor korból, a *szaru* ‘szarvszerűen elágazó tetőszerkezeti elem’ pedig a *szarv*-nak szóhasadással elkülönült változata (TESz. 3: 677, 684).

(b) Már a pusztá felvetés is sejteti, hogy a búbos banka igen sokszínű nyelvjárási megnevezései közül a *szara-banka*, „*szarbanka*”, „*szarbabuka*”, *szar-babuk*, „*szarpu-puza*”-féle változatok jelzője, meggyőződés szerint, nem csupán csak a hagyományosan elfogadott (Kiss: MMad. 219–220) ‘ürülék, széklet’ jelentésű *szar* szóval hozható származásbeli kapcsolatba. Az alábbi tények inkább affelé hajlítanak, hogy e madár jellegzetes fejdíszéről, tollkoronájáról kapott nevek – vö. “*búbosbanka*”, “*tarajosdutkan*”, “*tarajosbankó*”, “*tarésbabuka*”, “*tarajosmadár*” egyikével, éspedig a Bugacpusztán följegyzett (uo., 220)

szarvabutyka

nevével, illetőleg ennek jelzőjével rokonítsam. Véleményemnek valószerűségét a magyar nyelvterületen széles körben elterjedt, gyakori megnevezéstípuson kívül (l. a MNyA. 628 *búbos banka* szölapjának adatait) az alábbi nyelvi tények is támogatják. A (szó belseji) mássalhangzó-torlódásból, ha a második mássalhangzó ($\beta \geq$) *v*, az utóbbi kieshet, például: *borotva* ~ N. *beretva* > N. *borota* ~ N. *bereta*, *falva* > N. *fala* ‘falva’, *pitvar* > N. *pitar* (TESz. 1: 348; 2: 869); *dudva-kóró* [$> *duda-kóró$] > *dud-kóró* (Heves megye) ‘magvassá nőtt parajfélék közös neve’ (MTsz. 1: 434); (**csinβat* >) R. *Czimbat* (~ *Czinbat*) ~ N. *csinvat* > N. *csinat* ‘szövetfajta’ („A magyar adatokban a *b* és *v* váltakozása arra vall, hogy a szóban bilabiális β hangzott”: TESz. 1: 534); szláv *chvorъ* > magyar *kór*; német *zwirne* > magyar *cérna*; német *zwickel* > magyar *cikkely*; stb. (Bárczi: Mhangt.² 139). Ilyen hangtani úton (szóbelseji *rv* > *rØ*) jöhetett létre egy *szarva-butyka*-féle változattól a *szara-butyka*, és úgyszintén az 1585-ben adatolt (Cal. 368: Kiss: MMad. 219) – **szarvakakota* előzményt feltételező – *szarakakota*. Ebből a szempontból kiindulva úgy ítélem meg, hogy a bugacpusztai *szarva-butyka* aligha tekinthető „eufemisztikus, népetimológiás változat”-nak (Kiss: MMad. 220), de annál inkább megőrzött régiségnek. Nem hathat szerintem zavarólag az a tény, hogy – eddig – ez az egyetlen egy bugacpusztai adat képviseli a (feltehetően) eredetibb változatot, tudniillik a ‘paradicsom’-nak szölapján a “*paradicsomalma*” teljes neve (TESz. 3: 99) csupán Hidas (F–17) nyelvjárásában bukkan fel, de ott is már csak ritka változatként (avagy: megőrzött régiségként) az általánosan használt *paradicsom* mellett (MNyA. 75 *paradicsom*).

Az is figyelembe veendő továbbá, hogy konkrét eset(ek)ben számolnunk kell olykor $\beta > b$ változással, olykor pedig ($\beta \geq$) $v - b \rightarrow b - b$ hátraható hasonulással (is). Így például szükséges megvizsgálni, hogy a *szarbabutyka*-féle változatoknak lehetett-e **szarβabutyka* előzménye, mint a nyelvjárási *szarob* (toldalékolt alakjai: *szarbat*, *szarba*) ‘szarv’, *szarbas* ~ *szarvas* ‘szarvas’ (FTsz. 156) szavak esetében, s ebből a *szarba-butyka*-ból alakított a népetimológia (szóhatár-eltolódással is) *szar-babutyka*-t

(merthogy ez a madár fiatal korában a saját fészkébe rútit, táplálékát pedig leginkább a ganéban szerzi be stb.), avagy pedig e szóban csupáncsak hátraható hasonulás történt, s ezt az új változatot értelmezte át a népetimológia a fennebb idézett *szar-babutyká*-ra. E madárral kapcsolatos különféle hiedelmek tehát már a népetimológiás alakra épül(het)tek, mint például az eredeti (Kiss:MMad. 237–8) *vörös fecské*-nek ('füsti fecske') másodlagos *véres fecske* megnevezésére: tudni vélik ugyanis, hogy *v é r e s* tejet ad a tehén abban a házban, amelyikben leverik a fészket. – Végezetül: Az esetek többségében persze csak alapos, részletekre is kiterjedő vizsgálattal, valamint újabb (nyelvjárási, nyelvtörténeti) adatok bevonásával lehet(ne) a jövőben határozottabb állást foglalni egy-egy idevágó változat keletkezési módjáról, mutatis mutandis eredetéről. De mindaddig is nemigen lenne ésszerű *i n d o k o l a t l a n u l* elvetni fejtegetésemnek – több oldalról megtámogatott – valóságtartalmát.

XXX. A Magyar Demokrata 2000/47. számában hatalmas betűkkel ez a cím ragadta meg a figyelmemet, pontosabban fogalmazva: szúrt szemet: *Mese a tagankáról* (23. o.). Már az első mondat világossá teszi, hogy a címbeli

taganka

– Szauter Rudolf szerző véleménye szerint – egy „régí bolsevik szerszám”, amelyik (ez derül ki néhány mondattal lejjebb) nem más, mint a szovjet háborús filmekből jól ismert – vízhűtéses Maxim géppuskával ellátott – *há r m a s f o g a t*, vagyis a *t r o j k a*. Megtudjuk – többek között – azt is, hogy „a tagankának sok előnye van. A legfontosabb az – hangsúlyozza a szerző –, hogy hátrafelé lehet belőle löni” (uo.). – Kétségtelen, hogy itt szótévesztésről, nem pedig népetimológiáról van szó: ti. a szerző (nagy szerencséjére csak a moziban ismerkedett meg „akkoron”) a vörös katonák olyannyira szeretett „harci szekerével”, a *tacsanká*-val és ezt „akkomodálta”, csiszolta a halványuló emlékezet Moszkva híres színházának nevéhez, a *Taganká*-hoz. De ezen nem is csodálkozhatunk: hiszen a *Taganka* (< or. *Таганка*, teljesebb nevén: *Московский театр драмы и комедии на Таганке* 'Moszkvai Dráma és Vígjáték Színház a *Tagankán*': FNEtSz.⁴ 2: 607) meg a *tacsanka* oly hasonló hangzásúak, pláne az oroszul nemigen tudó magyar ember fülének. Megjegyzem, hogy a szovjet hadseregnek a II. világháborúban is kedvelt könnyű kocsitípusa, az orosz *мачанка* a lengyel *najtyczanka* 'kocsiféle' átvétele, ez viszont univerbációval jött létre egy **wóz najtyczansky*-féle szerkezetből (*wóz* 'szekér, kocs stb.'), melyeknek jelzője viszont a hajdani kocsigyártásáról is nevezetes (RévLex. 14: 438) német *Neutitschein* (ma: cseh *Nový Jičín*) helység nevével azonos (Фасмер 4: 29); l. még a magyar *kocsi szekér*-féle szókapcsolatból létrejött *kocsi* 'könnyű, gyors járású személyszállító hármás gyorsfogat; lóvontatású teherszállító jármű; stb.' szót; a *kocsi szekér* kifejezés *kocsi* előtagja – mint ismeretes – *-i* melléknévképzővel alakult jó ötszáz évvel ezelőtt a Komárom vármegyei *Kocs* helységnévből (TESz. 2: 514 és EWUng. 765). [Nem döngetek talán nyitott kaput azzal a felvetéssel, hogy alaposabb vizsgálatot érdemelne esetleges történeti összefüggése, gyártási kapcsolata e két (könnyű, gyors járású, három ló húzta) járműfajtának, a *kocsi*-nak és a *tacsanká*-nak.] – És végezetül: Az orosz *мачанка* (hang)alakja népetimológiásan módosult ilyenné a belső keletkezésű (Фасмер 3: 30) *мáчка* 'talicska, targonca' hatására.

velyhe

Megállapíthatjuk tehát, hogy a hozzánk került szlovák nyelvjárási *velha* 'sárgarigó' hangrendi kiegyenlítődésen átesett *velyhe* 'ua.' alakja vert gyökeret e szomszédos szláv néppel érintkező, együttélő magyarság nyelvében. Érdekességgént megemlítem, hogy e madárnak szlovák nyelvjárási *sovgabirov* neve viszont magyar származású (Ferianc: SIVtak. 166).

JELMAGYARÁZAT

- “...” = köznyelviesített alak
 ↗ = népetimológiás változat(ok)
 ⇐ = népetimológiás változást indukáló képző-, szó- és/vagy jelentés(változat)
 Ø = ál-, ill. valós szó- vagy toldalékmorféma elíziója
 ⇐ = szintaktikai vagy nyelvszemléleti induktor(ok)

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- BácsMNYa. = Penavin Olga 1988: *Bácskai magyar nyelvjárások atlasza*. Újvidék.
Kiadja A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a
Tartományi Tudományügyi Öngazgatói Érdekközösség támogatásával.
- Bárczi: Htört.² = Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet 2*. Bővített kiadás. Budapest,
Tankönyvkiadó.
- Benkő-Eml. = Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.) 1991: *Emlékkönyv Benkő Loránd
hetvenedik születésnapjára*. Budapest, készült az ELTE Sokszorosítóüzemében.
- Brückner: SłEt. = Brückner Alexander 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*.
Kraków.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*.
Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- D. Bartha: Szóképz. = D. Bartha Katalin 1958: *Magyar történeti szóalaktan II. A
magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező
szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai.

- ЕСУМ. = *Етимологічний словник української мови I* (1982) –, Київ, Наукова думка.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár I–II*. Budapest, MTA.
- ЭтСлСлЯз. = Трубачев О. Н. (szerk.) 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд*. Москва, Издательство «Наука».
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Budapest, Akadémiai.
- Фасмер = Макс Фасмер 1964: *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева I–IV*. Москва, Издательство «Прогресс».
- Ferianc: SILták. = Oskár Ferianc 1958: *Slovenské názvoslovie vtákov*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- FNEtSz.⁴ = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek Etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai.
- FTsz. = Imre Samu 1973: *Felsőőri tájszótár*. Budapest, Akadémiai.
- Hrinčenko = Гринченко Б. Д.: *Словарь украинского языка – Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Київ, 1958.).
- Kázmér: RégCsnevek = Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára*. Budapest, Akadémiai.
- Kelemen: RMSz. = Kelemen Béla (szerk.) 1957: *Román–magyar szótár*. Cluj, Editura Științifică.
- Kiss: MMad. = Kiss Jenő 1984: *A magyar madárnevek*. (Az európai madarak elnevezései.) Budapest, Akadémiai.
- Kiss: MihHangAlak. = Kiss Jenő 1984: *A Rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Budapest, Akadémiai.
- Kriza: Vadr. = Kriza János (szerk.) 1863: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I*. Kolozsvár.
- Machek: ČSIRostl. = Václav Machek 1954: *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd.
- Márton: MoldCsRK. = Márton Gyula 1972: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion.
- MoldCsNyA. = Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila 1991: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II*. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság, Akaprint.
- MihTsz. = Kiss Jenő 1979: *Mihályi tájszótár*. = *Nyelvtudományi Értekezések 103*. Budapest.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest, Akadémiai.
- MNyj. = *Magyar Nyelvjárások*. Folyóirat. Debrecen, I (1951) –.
- MNyjRKölcs. = Márton Gyula – Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion.

- Mokány: Hung. = Mokány Sándor 1995: *Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód = Hungarológia* 8. Budapest, Quality Sign.
- NéprNytud. = *Néprajz és Nyelvtudomány*. Folyóirat. Szeged, I. (1957) –.
- MTsz. = Szinnyi József (szerk.) 1893–1901: *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, Hornyánszky.
- Nyr. = *Magyar Nyelvőr*. Folyóirat. Pest (később) Budapest, I. (1872) –.
- OrmSz. = Kiss Géza hagyatékából szerk. Keresztes Kálmán 1952: *Ormánysági szótár*. Budapest, Akadémiai.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája I–XXI*. Budapest, 1911–1935.
- RMNyA. = Murádin László: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I* (1995) –. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pharma Press.
- SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*. Budapest, Akadémiai.
- SzékNyfSz. = Gálffy Mózes – Márton Gyula 1987: *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Budapest, Akadémiai.
- SzékfTszók = Gálffy Mózes 1987: *Székelyföldi tájszók = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 180. Budapest.
- Kniezsa: SzlJsz. = Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, Akadémiai.
- SzT. = Szabó T. Attila stb. (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest (később) Budapest–Bukarest, ill. Budapest–Kolozsvár, I (1975) –. Kriterion, majd Akadémiai és Kriterion, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai.
- TorjSzj. = Nemes Zoltánné – Gálffy Mózes – Márton Gyula 1974: *Torjai szójegyzék*. Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar társzótár*. Budapest, I (1979) –, Akadémiai.

(VOLKS)ETYMOLOGISCHE WÖRTERSAMMLUNG

SÁNDOR MOKÁNY

In seinem Aufsatz untersucht der Verfasser u. a. die Herkunft, die volksetymologische und etymologische Umgestaltung, Umstrukturierung von hauptsächlich ungarischen Dialektwörtern, Wortkonstruktionen und stehenden Wendungen. Der Artikel enthält ausführliche etymologische Ausführungen zu den einzelnen Wörtern bzw. Wendungen.